

Růst vzdělanosti dělnické třídy a rozšiřování významu vzdělání při uskutečňování její společenské úlohy a v životě jejích představitelů je charakteristickým zákonitým projevem socialistických přeměn ve všech zemích, které nastoupily cestu výstavby společnosti pod vedením dělnické třídy. Proto tyto procesy mají v socialistických státech řadu společných rysů, i když jejich tempo a průběh jsou nutně modifikovány podle specifických konkrétních ekonomických a společenských podmínek jednotlivých zemí, daných historickými předpoklady i hlavními tendencemi sociálně ekonomického vývoje. Určujícím společným rysem je to, že tyto procesy jsou všude záměrně a cílevědomě řízeny komunistickými a dělnickými stranami prostřednictvím jejich školské a hospodářské politiky i ideologického působení.

Společný rámec vzdělanostně kulturního rozvoje dělnické třídy v socialistických zemích tvoří procesy vědeckotechnické revoluce a její sepětí s hlavními rysy výstavby socialistické společnosti. Spojení a vzájemná podmíněnost těchto procesů vytvářejí zvláštní podmínky pro intenzifikaci vzdělanostního rozvoje dělnické třídy, které však nejsou zcela bezrozporné. Především je zde určitý rozpor mezi sociálně politickými cíli, zaměřenými prostřednictvím vzdělanostního růstu k rozvinutí společenských a individuálních činností jedinců a všestrannému naplňování jejich života, a ekonomickými i sociálně ekonomickými podmínkami, částečně limitujícími v daných historických a společenských souvislostech intenzitu těchto procesů. Důsledkem tohoto rozporu je pak relativní nerovnoměrnost vývoje vzdělanosti jednotlivých skupin a vrstev dělníků v čase a struktuře.

Historicky vzniklé odlišnosti mezi jednotlivými socialistickými zeměmi nemohou zastítn platnost společných dlouhodobých základních trendů vzdělanostního rozvoje. Jedním z nich je všestranná demokratizace vzdělání, respektující a současně využívající právo každého člověka na vzdělání a jeho uplatnění, druhým pak celkový růst kvalifikovanosti dělníků, podporovaný na jedné straně postupným odstraňováním nekvalifikované a rozšiřováním kvalifikované práce a na straně druhé rozvojem všeobecného a odborného školství. Výsledkem jsou dnešní relativně vysoké nároky na kvalifikaci dělníků, závislé na úrovni technické a technologické vyspělosti jejich práce.

Vedle společných charakteristik vzdělanostního rozvoje dělnické třídy v zemích budujících socialismus existuje řada národních specifíků. Průběh uvedených procesů sociálního a vzdělanostního rozvoje nabývá v jednotlivých zemích určitých zvláštností, jimiž se relativně odlišují od celkového trendu. Tyto zvláštnosti jsou určovány na jedné straně výchozími sociálně ekonomickými a socio-kulturními podmínkami, zahrnujícími stupeň hospodářské rozvinutosti, dědictví charakteru a organizace školského systému i dědictví vzdělanostně kulturní a vzdělanostně kvalifikační úrovně dělníků a všeho pracujícího obyvatelstva. Překonávání nedostatků předchozího vývoje a rozvíjení pokrokových trendů v uvedených oblastech spoluurčuje průběh dosahování vytčených cílů vzdělanostního rozvoje dělnické třídy, řízeného dělnickou třídou samotnou prostřednictvím komunistické strany.

Významnou úlohu, vedle historické podmíněnosti, hrají také odlišné sociálně a materiálně ekonomické podmínky, určující reálné možnosti společenského a ekonomického rozvoje v závislosti na vnějších a vnitřních souvislostech a vztazích v oblasti ekonomické a sociální. V ekonomické sféře jsou tyto podmínky určovány materiálně technickou základnou i strukturou výrobních vztahů (v sociálně ekonomickém i technicko-organizačním smyslu, tzn. ve smyslu výrobně technické dělby práce). V sociální sféře zde působí především stupeň kulturního rozvoje, dynamika proměn společenských vztahů a společenského řízení, tzn. stupeň demokratizace společenského života. Nemalou roli zde hrají také faktory vědomí, a to jeho složky individuální i společenské.

V důsledku složité sociální a ekonomické determinace vzdělání nelze globálně zhodnotit vzdělanostní rozvoj dělnické třídy, aniž by byla brána v úvahu diferenciací vzdělanostní a kvalifikační úrovně dělníků, která částečně koresponduje s jejich odvětvovým a oborovým složením. Tato závislost však postupně slábne spolu s diferencovaným zaváděním nových vědeckých a technických poznatků do dělnické práce, jak na to upozorňují Gordon a Klopov [Gordon—Klopov 1983]. Jestliže zde hovoříme nadále především o průmyslových dělnících, vyplývá to v prvé řadě z metodických požadavků využití dostupných a přitom relativně reprezentativních a komparabilních statistických materiálů. (1)

Srovnání vzdělanostní úrovně dělnické třídy v socialistických zemích naráží na problémy nejen metodického charakteru, dané tím, že jsou k dispozici srovnatelné údaje pouze o jedné skupině dělníků, tj. průmyslových. Mají i své věcné souvislosti. Vyplývají z toho, že v zemích s relativně rozvinutějším hospodářstvím (2) v poslední době vzrůstají počty a podíly dělníků v dalších sférách národního hospodářství, v nichž pracují dělníci nejen vysoce kvalifikovaní, ale současně i s vyšším vzděláním, a to i ve srovnání s průmyslovými dělníky. Tyto vztahy zachycuje tabulka 1, z níž je zřejmé, že v ČSSR existují nejednoznačné vazby mezi vzdělaností a odvětvovou strukturou dělnické třídy. Také ve skupině průmyslových dělníků lze rozeznat jemnější vzdělanostní strukturu, odrážející rozdíly v technologické vybavenosti v jednotlivých oborech i rozdíly v sociálně demografickém složení pracovníků různých odvětví průmyslu (zejména v podílu zaměstnaných žen, jejichž vzdělanostní úroveň je nižší — viz tabulka 2). Zatímco mezi dělníky ve skupinách oborů zahrnovaných do tzv. těžkého průmyslu je vyšší podíl dělníků se středním a vyšším vzděláním (podle Sčítání 1980 je zde 0,4 % vysokoškolsky a 6,1 % středoškolsky vzdělaných dělníků), je naproti tomu mezi dělníky ve zpracovatelském průmyslu vyšší podíl vyučených (54,0 % oproti 41,8 % v těžkém průmyslu), přičemž vyšší vzdělání je v této skupině zastoupeno méně. Specifickou vzdělanostní strukturu vykazují dělníci v terciárním sektoru, jak ukazuje tabulka 1, jichž je v ČSSR relativně více než v některých dalších zemích RVHP [Lux 1983 : 393—405]. Mezi nimi je na jedné straně více dělníků se základním vzděláním a nižší procento vyučených, ale na druhé straně je zde větší podíl dělníků na vyšších vzdělanostních stupních. Míra rozvinutosti terciárního sektoru se tedy odráží ve vzdělanostní

(1) V této stati jsou použity převážně výsledky mezinárodního srovnávacího výzkumu *Sbližování dělnické třídy a inteligence*, realizovaného koncem sedmdesátých let v socialistických zemích [Sbliženíje 1981]. Objektem tohoto výzkumu byli ekonomicky aktivní pracovníci v průmyslu, rozdělení do čtyř podsouborů podle charakteru vykonávané práce. Dělníci jsou zde reprezentováni pracovníky fyzické práce dvou úrovní kvalifikovanosti. Jde tedy o skupiny dělníků vykazujících v zúčastněných zemích relativně vyšší kvalifikační úroveň oproti průměru.

(2) K nim lze zahrnout i ČSSR, mimo jiné podle údajů o struktuře zaměstnanosti podle ekonomických sektorů, jak je udává článek J. Luxe [Lux 1983 : 395].

Tabulka 1. Vzdělanostní struktura dělníků podle hospodářského odvětví v ČSSR v roce 1978

Odvětví	Nejvyšší dosažený stupeň vzdělání (podíl v %)				Vážený aritmetický průměr
	základní	vyučen	střední bez maturity	střední s maturitou	
	1	2	3	4	
zemědělství	56,1	34,2	7,4	2,4	1,56
lesnictví	59,8	28,9	7,2	4,1	1,56
průmysl	39,4	51,4	4,3	4,9	1,80
stavebnictví	27,9	64,5	3,3	4,3	1,84
doprava a spoje	31,5	54,5	7,8	6,3	1,89
obchod a jiné výrobní činnosti	28,4	60,7	7,1	3,8	1,86
věda a výzkum	21,9	62,5	9,4	6,3	2,00
sociální činnosti	35,5	44,2	7,0	13,3	1,98
ostatní nevýrobní činnosti	36,3	45,7	5,6	12,4	1,94

Pramen: *Šetření třídní a sociální struktury ČSSR 1978.*

strukturu dělnické třídy a podílí se na relativních rozdílech ve vzdělanostním rozvoji dělníků v jednotlivých socialistických zemích.

V důsledku uvedených složitých podmínek a vlivů se větší či menší odlišnosti ve vzdělanostně kvalifikačním rozvoji v jednotlivých zemích projevují zejména v těchto oblastech: a) ve specifických směrech rozvoje školství a zvláštěnostech jeho problematiky; b) v celkové vzdělanostní úrovni obyvatelstva; c) v relativně odlišné vzdělanostně kvalifikační struktuře dělnické třídy (rámcově ji přibližuje tabulka 3 o průmyslových dělnících); d) v nejbližších aktuálních cílech a perspektivách vzdělanostního rozvoje, vytyčených ve stranických a vládních dokumentech; e) ve specifických podmínkách a formách uplatňování vzdělání a kvalifikace jedinců a společenských skupin, zejména skupiny inteligence a jednotlivých vrstev dělnické třídy.

Zvláštnosti vzdělanostního rozvoje v ČSSR se v uvedených oblastech projevují zejména těmito tendencemi:

ad a) V Československu má výchovně vzdělávací systém dlouhodobé tradice. Poválečný proces demokratizace vzdělání byl proto zaměřen především na zpřístupnění vyšších vzdělanostních stupňů dětem z dělnického a rolnického

Tabulka 2. Vzdělanostní struktura dělníků v ČSSR podle pohlaví

	Nejvyšší dosažený stupeň vzdělání (podíl v %)				vysoko- školské
	základní	vyučen	úplné střední všeobecné	úplné střední odborné	
dělníci celkem	45,3	50,2	0,8	3,3	0,4
muži	33,4	61,1	0,9	4,2	0,4
ženy	69,9	27,5	0,7	1,4	0,5

Pramen: *Mikrocensus 1981.*

prostředí, majících v tomto směru dříve inferiorní postavení. Cílem tohoto úsilí bylo zejména posílení vedoucího společenského postavení dělnické třídy. Dalším rysem vývoje československé výchovně vzdělávací soustavy zůstává její organizační, obsahové a kvalitativní sjednocování při operativním aplikování všech důsledků vědeckotechnického rozvoje [Další 1976]. Neméně významným trendem je v tomto rámci vyrovnávání rozdílů ve vzdělanosti mezi ČSR a SSR a mezi městem a venkovem. Ve své podstatě lze problémy spojené s demokratizací vzdělávací soustavy považovat v ČSSR pro současnost za vyřešené, což se odráží také v relativním poklesu tempa růstu středoškolských studentů v posledních letech.

ad b) Celková vzdělanostní úroveň obyvatelstva ČSSR je tradičně dosti vysoká, avšak teprve socialistická společnost postupnou a všestrannou demokratizací školství vytváří možnosti dosažení vysoké vzdělanostní úrovně pro představitele všech společenských tříd a skupin. Dnešní stav vzdělanosti obyvatelstva charakterizuje snižující se zastoupení lidí se základním vzděláním ve všech společensko-demografických skupinách, což je patrné především u mladé generace. Podle Mikrocensu 1981 tvořily rozdíly podílů vyučených dělníků-mužů v různých věkových skupinách až 42 %. Největší jejich podíl byl ve skupině dělníků 20—24letých a nejnižší u 50—59letých. Ve stejných věkových kategoriích jsou největší a nejnižší podíly vyučených také u žen-dělnic, přičemž jejich zastoupení je ve srovnání s muži v obou případech nižší, přibližně o 26 %. Naproti tomu rozdíly v zastoupení dělníků se středním vzděláním nejsou v různých věkových skupinách tak výrazné ani mezi muži, ani mezi ženami. Přitom největší podíly dělníků se středním vzděláním jsou v mužské i ženské populaci ve věku 35—39 let. Znamená to, že střední vzdělání dělníků je nejen výsledkem kvalifikační přípravy mládeže (což je typické spíše pro mladší ročníky), ale i určitého stadia vývoje individuálních životních drah, charakterizovaného životními zkušenostmi a praxí v dané nebo příbuzné profesi. Celkově se mezi dělníky v ČSSR upevňuje podíl vyučených a postupně vzrůstá počet a podíl dělníků se středním odborným, popřípadě vysokoškolským vzděláním. Další proměny vzdělanosti budou ovlivňovány v budoucnosti zavedením povinného středního vzdělání, což se nutně promítne v procesech formování socialistického způsobu života a v utváření socialistických společenských vztahů.

ad c) Vzdělanostně kvalifikační úroveň dělnické třídy v ČSSR na rozdíl od některých dalších zemí (srov. data v tabulce 3) je charakterizována převahou vyučených dělníků, a to jak z hlediska požadavků, tak z hlediska reálného stavu. Vzhledem k soudobé struktuře národního hospodářství se vyučení jeví ve většině dělnických profesí jako optimální kvalifikační příprava, přičemž perspektivně porostou nároky na úplné střední vzdělání dělníků, které dnešní vývoj technologických požadavků zatím nestimuluje v průmyslové výrobě tak výrazně, jako v některých jiných socialistických zemích.

ad e) Za nejproblémovější oblast vzdělanostního rozvoje lze v současných sociálně ekonomických podmínkách v ČSSR označit otázky využívání vzdělání [Hradecký 1983 : 126—127], (3) zajišťování jeho ekonomické i širší společenské efektivity. Rostoucí vzdělanostně kvalifikační potenciál populace, stejně jako nutnost zajišťování intenzivních forem ekonomického růstu, si dnes vynucují společenské, ekonomické a politické řešení těchto problémů. Dnes se

(3) S. Hradecký uvádí, že na pracovních místech vyžadujících vysokoškolské vzdělání dnes pracuje 38% lidí se vzděláním nižším, u pracovních míst s předepsaným středním vzděláním je podíl pracovníků s nižší kvalifikací 14,5 %. Na druhé straně 9,7% vysokoškolsky vzdělaných pracovníků a 16,2% středoškoláků pracuje na místech s předepsaným nižším vzděláním.

Tabulka 3. *Vzdělanostní úroveň fyzicky pracujících v průmyslu ve vybraných socialistických zemích*

Stát	Skupina*)	Vzdělání					
		nedokončené základní	základní	neúplné odborné	úplné střední všeobecné	úplné střední odborné	vysokoškolské
BLR	I.	19,4	42,0	13,0	22,0	0,4	0,3
	II.	3,6	21,0	10,1	58,7	2,8	3,4
MLR	I.	23,1	56,4	16,5	3,4	0,5	0,0
	II.	4,5	10,2	67,3	16,7	1,1	0,2
NDR	I.	21,7	56,3	15,1	1,3	1,5	0,4
	II.	5,0	41,0	42,2	3,3	7,6	0,1
PLR	I.	5,9	93,7	0,2	0,1	0,1	0,0
	II.	0,0	0,3	68,9	3,3	27,6	0,0
ČSSR	I.	4,8	71,8	17,1	3,4	2,4	0,4
	II.	0,2	4,9	80,9	7,6	6,1	0,3

Pramen: *Sbližení pracovního stavu a inteligence* [1981 : tom 1, s. 26—27].

*) Skupiny označují dva stupně charakteru práce podle technické a kvalifikační náročnosti (skupina II. zahrnuje náročnější dělnickou práci).

v ČSSR vyskytují ve dvojí podobě: na jedné straně jako neadekvátní obsazování pracovních míst lidmi s nižší než požadovanou kvalifikací a na druhé straně jako nevyužívání dosaženého vzdělání a kvalifikace jedinců. Jak ukazuje tabulka 4, je v ČSSR oproti ostatním socialistickým zemím relativně nejmenší podíl průmyslových dělníků využívajících svoji kvalifikaci. Jestliže celkově v současnosti dochází k nadbytku, byť relativnímu, vysokoškolsky a středoškolsky vzdělaných odborníků pro zaměstnanecké profese, pro dělníky jsou stále ještě otevřeny možnosti zvyšování kvalifikace a efektivního využívání vyšších vzdělanostních stupňů, perspektivně motivované technologickými a organizačními proměnami dělnické práce. Zatím však jsou v některých dělnických profesích a oborech problémy vztahů mezi požadavky na kvalifikaci a její skutečnou úroveň, ale především její skutečnou strukturou, obdobně jako v jiných skupinách pracovního obyvatelstva [Sbližení 1981 : 20—22].

Tabulka 4. *Využívání kvalifikace u fyzicky pracujících v průmyslu ve vybraných socialistických zemích*

Stát	Skutečná kvalifikace je vůči požadované					
	u skupiny I.			u skupiny II.		
	vyšší	odpovídá	nižší	vyšší	odpovídá	nižší
BLR	12,6	72,1	10,1	22,6	67,5	8,3
MLR	14,6	75,0	7,8	26,1	67,7	4,8
NDR	16,4	55,8	9,0	20,4	67,7	6,9
PLR	9,4	80,6	8,1	23,9	65,2	9,5
ČSSR	11,6	66,8	8,9	23,7	62,1	8,4

Pramen: *Sbližení pracovního stavu a inteligence* [1981 : tom 2, s. 21—22].

V soudobých sociálně ekonomických podmínkách v socialistických zemích je dynamika proměn ve složení dělnické třídy odrazem stávající dělby práce a její různorodosti z hlediska obsahu a charakteru i konkrétních podmínek, přičemž je tato její různorodost podstatnou měrou vyjádřena v diferenciaci dělníků podle úrovně a charakteru jejich vzdělání a kvalifikace.[4] Na formování vzdělanostně kvalifikační struktury dělnické třídy mají významný vliv zdroje a způsoby její reprodukce a dynamika jejích proměn v jednotlivých obdobích socialistické přestavby společnosti. Jejich složité a nejednoznačné působení by si však vyžadovalo samostatnou podrobnou analýzu, překračující možnosti této stati, proto se zde omezíme jen na odkaz na nejzasvěcenější analýzy této problematiky [Večerník 1983; Gordon—Nazimova 1980; Lötsch 1983].

Jak již bylo řečeno, společným znakem vzdělanostního rozvoje v socialistické společnosti je úsilí o vzdělanostní růst dělnické třídy, vyvolaný jejím vedoucím postavením ve společnosti a umožněný důslednou demokratizací vzdělání. Druhou základní společnou podmínkou je budování vyspělé materiálně technické základny společnosti i odpovídající úsilí o zavádění výsledků vědeckotechnického pokroku do výrobní a společenské praxe. V důsledku toho dosahují progresivní trendy vzdělanostního rozvoje dělnické třídy v socialistických zemích v jednotlivých fázích relativně vysokých temp. Reálné výsledky tohoto společenského úsilí, dokumentovaného v teoreticko-empirických analýzách i stranických dokumentech, závisejí na tom, jak jsou tyto tendence podporovány výše uvedenými objektivními předpoklady a podmínkami. Ve zmíněných obecných trendech jsou v současnosti odhalovány mnohé problémy a rozpory, související s využíváním kvalifikace. Tyto rozpory jsou především projevem aktuální relativní nerovnoměrnosti vývoje jednotlivých oblastí společenského života vůbec a sociálního rozvoje dělnické třídy zvlášť. Jejich řešení proto závisí na adekvátnosti zvolených postupů z hlediska zájmů dělnické třídy a celé společnosti i na dynamice řešení jednotlivých dílčích otázek v relaci k tendencím sociálně ekonomického rozvoje.

Požadavky na kvalifikaci dělníků jsou dnes nerovnoměrné, a přetrvávají také velké difference v charakteru dělnické práce [Gordon—Klopov 1983]. I ve velice hrubém odlišení dvou základních skupin dělníků podle charakteru vykonávané práce, aplikovaném ve výzkumu Sbližování dělnické třídy a inteligence, jsou odlišnosti kvalifikačních požadavků jasně patrné, jak ukazuje tabulka 5. V ní je současně naznačen směr dalšího vývoje kvalifikované dělnické práce, pokud považujeme, byť s jistým zjednodušením, rozdíl mezi skupinami I. a II. za ukazatel diferencí mezi dvěma vývojovými fázemi charakteru dělnické práce.

Diferenciace možností uplatnění individuální úrovně vzdělání a kvalifikace v pracovních činnostech vyvolává některé ekonomické a společenské problémy a promítá se i v individuálním hodnocení možností seberealizace. Takto vznikající napětí mezi společenskými a individuálními potřebami a zájmy se zákonitě promítá v postojích a názorech jednotlivců i v jejich aktivitách v jednotlivých oblastech společenského života. Proto se hledají nejen perspektivní, ale i aktuálně efektivní možnosti řešení uvedených problémů.

(4) V sovětské sociologii jsou tyto vztahy již delší dobu analyzovány v řadě souvislostí, mimo jiné v pracích M. N. Rutkeviče, F. R. Filippova, O. I. Škaratana, L. A. Gordona a E. V. Klopova. Z hlediska maďarských společensko-ekonomických podmínek se k těmto otázkám vyjadřuje stať F. Kovacse [Kovacs 1981]. V ČSSR se otázky vnitrotřídní diferenciaci dělnické třídy dostávají do centra pozornosti v současné době. Řeší se např. v oddělení pro výzkum dělnické třídy v ÚFS ČSAV. Objevily se však již dříve, např. v práci F. Charvát, J. Linhart, J. Večerník, Sociálně třídní struktura Československa, Praha 1978.

Tabulka 5. Souhrnný index požadovaného vzdělání fyzicky pracujících v průmyslu podle hodnocení expertů na devítibodové škále

Stát	Skupina	Podíl pracovních míst podle stupně hodnocení kvalifikačních požadavků*)			Vážený aritmetický průměr
		Nejnižší hodnocení (stupeň 1—3)	Střední hodnocení (stupeň 4—6)	Nejvyšší hodnocení (stupeň 7—9)	
BLR	I.	59,7	38,1	2,3	3,12
	II.	27,0	61,1	11,9	4,47
MLR	I.	91,8	7,7	0,5	2,16
	II.	43,5	48,3	8,2	3,90
NDR	I.	85,2	14,9	0,0	2,32
	II.	29,3	68,4	2,3	4,12
PLR	I.	57,0	41,5	1,5	3,31
	II.	21,5	73,0	5,5	4,51
ČSSR	I.	89,9	9,8	0,2	2,17
	II.	66,1	33,6	0,3	3,31

*) Poznámka: Škála byla tvořena podle požadavků na: všeobecné vzdělání, odborné vzdělání, doplňkové vzdělání a kurzy, nutnost neustálého doplňování kvalifikace, dobu potřebnou na zapracování. Třebaže velké rozdíly mezi jednotlivými zeměmi signalizují vliv odlišných podmínek a subjektivních vlivů v hodnocení, pro potřeby srovnání dvou skupin charakteru práce lze údaje považovat za dostatečně validní.

Pramen: *Sbližení pracovníků a inteligence* [1981 : tom 2, s. 15—16].

Tato řešení jsou v ČSSR, podobně jako v dalších zemích, zaměřena především na snižování disproporcí mezi získanou a požadovanou kvalifikací dělníků vykonávajících konkrétní pracovní funkce, na snižování míry nežádoucí fluktuace dělnických kádřů, na rozšiřování forem uplatňování dosaženého vzdělání dělníků v pracovní i mimopracovní sféře, na vytváření společenských podmínek formování socialistického způsobu života adekvátního vzdělanostně kulturnímu potenciálu dělnické třídy.

Stejně jako ve většině socialistických zemí, také v ČSSR přetrvává, i když na různé úrovni, problém relativně velkého podílu nekvalifikované a fyzicky namáhavé práce, jehož postupné omezování vytváří rozhodující předpoklad snižování a perspektivního odstranění skupiny nekvalifikovaných dělníků. Sociologové v socialistických zemích upozorňují na těsnou souvislost mezi stupněm rozvinutosti národního hospodářství a jeho technické vybavenosti a vzdělanostní strukturou dělnické třídy. Proto má-li být v duchu zásad socialistické společenské přestavby dosaženo sociálního a kulturního rozvoje dělnické třídy, je nutné neustále rozvíjet i oblast sociálně ekonomickou.

Je třeba připomenout, že v žádné ze socialistických zemí, tedy ani v ČSSR, problém snižování podílu dělníků s nízkým vzděláním a kvalifikací již dnes nevyplývá z celkové nízké vzdělanostně kvalifikační úrovně dělnické třídy. Přesto je však nutno se touto otázkou zabývat, protože existence a reprodukce těchto kategorií dělníků (i když se zmenšují), se nepříznivě projevuje v celkových procesech reprodukce sociálně třídní struktury socialistické společnosti i rekrutace samotné dělnické třídy. Existence dělníků s nízkou vzdělanostní úrovní do jisté míry brzdí procesy sblížování společenských tříd a skupin v několika směrech. Při poměrně vysokém stupni vzdělanostní kontinuity generací v dnešních rodinách se nepříznivé „vzdělanostně kulturní klima“

rodin těchto dělníků přenáší na jejich potomky, a to až jde o zájem o vzdělání vůbec, tak i pokud jde o studijní úspěšnost dětí z uvedených rodin a způsoby jejich profesionální a sociální adaptace po absolutoriu školy [Maier 1982 : 30 až 31; Rodiny 1983 : 167]. (Tento problém se ovšem netýká pouze dětí z rodin dělníků.) Tito dělníci kromě toho vykonávají většinou takovou práci, která nestimuluje pracovní společenskou aktivitu, dosažení pracovního uspokojení a kulturního růstu. Současně se svým relativně vyšším stupněm autoreprodukce mohou nepříznivě podílet na procesech reprodukce dělnické třídy, a tak udržovat negativní tendence v její vnitřní diferenciaci.

Dalším výrazným procesem soudobých přeměn vzdělanostní struktury dělnické třídy v socialistických zemích je na druhé straně neustálý růst počtu a podílu vysoce kvalifikovaných dělníků, z nichž velká část má střední a vyšší vzdělání.⁽⁵⁾ Proto se stále aktuálnějšími stávají výzkumy této skupiny dělníků, a to zejména z hlediska perspektivního sblížování dělnické třídy a inteligence. Její formování je spojeno s procesy vědeckotechnického rozvoje, zavádění nové techniky a vědeckých poznatků do výroby. Je výrazem reálného prohlubování procesů sblížování společenských tříd a skupin prostřednictvím stírání rozdílů mezi fyzickou a duševní prací. Skutečnost, že se jedná o specifickou vrstvu dělnické třídy, předznamenávající narůstající tendence sociálně ekonomického a kulturního rozvoje dělnické třídy, prokazují sovětští autoři pomocí analýzy jejich pracovních a dalších charakteristik, zahrnujících jednotlivé stránky jejího způsobu života [Geljuta—Staroverov 1977 : 95 an.]. S vysokou vzdělaností úrovní a specifickým charakterem a obsahem práce souvisí i další charakteristiky této skupiny: osobitě sociálně psychologické rysy jejich příslušníků, rozmanitost jejich sociálního původu a dynamika vnitrogenerační mobility. Kromě toho, jak ukazují československé výzkumy, je to právě vysoké vzdělání a kvalifikace, které působí jako stabilizační faktor u dělníků, kteří se již svým sociálně ekonomickým postavením zařadili do této skupiny. Také v československých podmínkách má tato skupina dělníků podobné sociálně kulturní rysy, jak je shrnuje A. A. Kostin: 1. jejich práci charakterizuje spojení duševních a fyzických složek; 2. vyznačují se vysokým stupněm spokojenosti s vykonávanou prací; 3. je pro ně charakteristický vysoký stupeň politické kultury a společenské aktivity; 4. je jim vlastní mnohostrannost zájmů v oblasti duchovní kultury [Kostin 1980 : 112—113; Malická 1980 : 530]. Je zřejmé, že všechny uvedené rysy této skupiny dělníků jsou těsně spjaty s jejich vysokou vzdělaností kulturní úrovní, ve svém základě určenou povahou jimi vykonávané práce.

Také v ČSSR spolu se zaváděním automatizace a nových technologií do průmyslové výroby vzrůstá skupina dělníků se středním a vyšším vzděláním. Jde o dělníky vykonávající nejnáročnější dělnická povolání z hlediska podílu duševních a samostatně rozhodovacích složek funkční náplně i z hlediska odpovědnosti pracovníků za stroje a produkt vykonávané práce [Hrůza 1983 : 15]. Trebaže již byly empiricky potvrzeny vztahy mezi sociálně ekonomickými charakteristikami a sociálně kulturními rysy vysoce vzdělaných a kvalifikovaných dělníků, nelze v současných společenských a ekonomických podmínkách v ČSSR ještě hovořit o již zformované sociální skupině uvnitř dělnické třídy. To vyplývá z její relativně malé početnosti a rozptýlenosti i dynamičnosti. Jde spíše o perspektivně se tvořící skupinu, v níž se formují budoucí rysy dělnické třídy jako celku.

(5) Vyplývá to např. i z předběžných materiálů připravených účastníky z BLR, MLR a NDR pro společnou monografii, předložených v rámci 5. problémové komise *Dělnická třída ve světovém revolučním procesu*.

Tabulka 6. Podíl dělníků zvyšujících si kvalifikaci v průběhu zaměstnání podle výše dosaženého vzdělání a adekvátnosti získané kvalifikace k požadované v ČSSR

Vztah požadované a skutečné kvalifikace	Nejvyšší ukončený stupeň vzdělání			
	základní	vyučen	střední bez maturity	střední s maturitou
splňuje vzdělání	20,2	21,3	19,0	18,6
splňuje praxi	21,2	35,7	28,6	24,1
splňuje obojí	23,2	27,2	26,9	37,0
splňuje praxi, vzdělání prominuto	25,0	33,3	20,0	50,0
nesplňuje nic	8,1	16,3	14,3	33,3
vzdělání vyšší	16,7	18,2	44,4	28,4
vzdělání jiné	50,0	15,4	20,0	33,3
celkem	15,8	24,4	23,6	30,0

Pramen: Šetření třídní a sociální struktury ČSSR 1978.

Po období extenzivních a dynamických forem přestavby společnosti ve všech socialistických zemích, jejichž součástí byl i vzestup kvalifikace pracovní síly a rozmach vzdělání všeho obyvatelstva, nastupuje období relativní stabilizace a do popředí vystupují kvalitativní stránky rozvoje. Odráží se v tom i naplnění řady úkolů socialistických přeměn i komplikující se vnitřní a vnější ekonomické podmínky. Tato další etapa společenského vývoje perspektivně nastoluje nové problémy a ve spojení s využíváním a urychlováním vědeckotechnického pokroku kladé vyšší požadavky na vzdělanostně kvalifikační růst. Nové perspektivní požadavky se v současné době prosazují postupně a nejstejněměrně, jak již bylo připomenuto. Proto se v řadě socialistických zemí aplikují nové formy zvyšování vzdělání a kvalifikace některých socioprofesionálních skupin, které umožňují pružněji a diferencovaněji reagovat na měnící se konkrétní hospodářské potřeby. Upouští se postupně od extenzivních forem vzdělanostního rozvoje a přechází se k takovým jeho cestám, které dávají lepší možnosti efektivního využívání vzdělanostního potenciálu pracujících. Takové formy zvyšování kvalifikace se realizují v bezprostředním sepětí s oblastí jejího využívání, tj. především na závodech. Tím se dále zabezpečuje návratnost materiálových a ostatních vkladů společnosti a jednotlivých institucí do profesionální přípravy a současně se tím napomáhá řešení problému vzdělanostního a kvalifikačního růstu dělníků v průběhu jejich individuálního života v období ekonomické aktivity. Socialistická společnost tak také vychází vstříc rostoucím individuálním požadavkům, vyplývajícím z vysoké společenské hodnoty přisuzované vzdělání. V tabulce č. 6 se zřetelně odrážejí obě formy této stimulace: čím vyšší je vzdělání dotazovaných, tím větší je i zájem o další kvalifikační vzestup, který však současně nekoresponduje s mírou adekvátnosti požadované a skutečné kvalifikace. Objektívni potřeby jsou zde částečně modifikovány individuálními zájmy, a naopak.

V ČSSR se — podobně jako v dalších socialistických zemích — dostává problematika vzdělání dělníků do popředí zájmu v souvislosti s utvářením dynamické vnitřní diferenciací dělnické třídy, s procesy sblížování dělnické třídy a inteligence a s rostoucími nároky na individuální seberealizaci a rozvoj osobnosti. Ve všech socialistických zemích jsou rozhodujícím rámcem těchto procesů aktuální směry a úkoly rozvíjení a uplatňování společenské úlohy dělnické třídy v období budování rozvinuté socialistické společnosti a prosazování vě-

deckotechnického pokroku. Sociologické výzkumy ukazují, že pozornost věnovaná zkvalitňování vzdělanostní přípravy dělnické mládeže se odráží v pozitivních změnách vzdělanostně kvalifikační struktury dělnické třídy. Odhalují dílčí problémy v rozvíjení a využívání vzdělání dělníků, vyplývající zejména z dlouhodobého charakteru procesu vzdělanostního rozvoje v intencích socialistických společenských přeměn. Současné ukazují, že ve všech zemích se sociálně politická opatření zaměřená na rozvoj vzdělání celkově odrážejí v progresivních trendech ideově kulturního a profesionálně kvalifikačního růstu dělnické třídy.

Srovnávací analýzy ukazují, že některé aktuální konkrétní problémy vzdělanostního rozvoje v ČSSR nejsou ani tak výrazem odlišnosti těchto procesů v československých podmínkách, jako spíše specifickým projevem obecných tendencí, vyplývajících ze základních potřeb a cílů socialistické společnosti. Ne náhodou se právě v současné době realizuje strukturální přestavba výchovně vzdělávacího systému v řadě socialistických zemí, přičemž je rozhodující váha všude kladena na vzdělanostně kvalifikační přípravu mladé dělnické generace. Kromě ČSSR probíhají nejrozsáhlejší změny školské soustavy v současné době v SSSR, kde jsou formulovány jako zákonitá reflexe aktuálních a perspektivních potřeb sociálního rozvoje dělnické třídy v kvalitativně se měnících společensko-ekonomických podmínkách.

Dělnická třída řeší v ČSSR obdobné problémy jako dělnická třída v dalších socialistických zemích jak v dosahování vyšší vzdělanostní a kvalifikační úrovně, tak v zajišťování všestranné společenské efektivity vzdělání dělníků, tedy nejen ekonomické. Nadále se zvyšuje význam kvalitativních stránek vzdělanostního rozvoje jednotlivých generací dělníků. Dosažená vzdělanostní a kvalifikační úroveň dělníků v ČSSR se sice vždy zcela adekvátně neodráží v růstu ekonomické efektivity dělnické práce a někdy nepřináší žádoucí důsledky ve společenské aktivitě a kulturním životě dělníků,⁽⁶⁾ vytváří však významný vzdělanostně kvalifikační potenciál dělnické třídy, který jí perspektivně umožňuje zvládat náročné úkoly ve sféře společensko-politické a ekonomické a činí z ní v období vědeckotechnického rozvoje rozhodujícího činitele společenského pokroku.

Postupné poznávání intervenujících faktorů ve společenském využívání rostoucí vzdělanostní a kvalifikační úrovně dělnické třídy odhaluje perspektivy a tendence sociálního rozvoje dělnické třídy spjaté se vzděláním. K tomu přináší významný vklad sociologické výzkumy sociální podmíněnosti růstu a uplatňování vzdělání, které v tomto směru kvalitativně prohlubují poznání statisticky podchycených tendencí rozvoje vzdělanosti. Odhalují zejména sepětí vzdělanostního vývoje se zvyšováním technologické úrovně dělnické práce a změnami jejích sociálně psychologických souvislostí a péčí společnosti o výchovu dělníků „pro život“, tj. v intencích jejich všestranného společenského uplatnění.

Má-li si dělnická třída v ČSSR udržet odpovídající vysokou vzdělanostně kulturní úroveň a tvůrčí schopnosti, musí usilovat o to, aby v tempu vzdělanostního rozvoje držela krok jak s těmi zeměmi, v nichž byly sice výchozí podmínky sociálního rozvoje dělnické třídy složitější, ale které věnují veškerou materiální péči i ideově politické úsilí na překonání z minulosti zděděné relativně nižší míry rozvinutosti, tak i s těmi zeměmi, které si nadále udržují již tradiční tendence kulturního a profesionálního vývoje dělnické třídy. Znamená

(6) Jak ukazují některé sociologické výzkumy, jsou tyto oblasti života dělníků vzděláním ovlivňovány jen zprostředkovaně, přičemž zde hrají roli další faktory, jako charakter vykonávané práce, „rodinně věkové“ postavení, tradice způsobu života a hodnotových orientací aj. [Dělnická 1980; Malická 1980].

to, že nelze spoléhat na dosavadní relativně vysokou míru vzdělanostně kulturní rozvinutosti dělnické třídy v ČSSR, ale že je nutné hledat v každé etapě společenského vývoje aktuálně efektivní způsoby jejího vzdělanostního růstu jako jednoho z prostředků i projevů jejího sociálního rozvoje. Tyto potřeby jsou podchyceny v soudobém programu rozvoje výchovně vzdělávací soustavy, založeném zejména na dokumentech ÚV KSČ z let 1972 a 1984. Konference pedagogických pracovníků, konaná v červnu 1984 v Praze, potvrdila, že i přes všechna úskalí v jeho prosazování je tento program určován stálou snahou reagovat na potřeby společnosti a z tohoto hlediska sladovat výchovně vzdělávací proces (s jeho specifickými pedagogickými a psychologickými problémy) s potřebami konkrétní praxe i rozvoje vědy.

Literatura

- Další rozvoj československé výchovně vzdělávací soustavy.* Praha 1976.
- Dělnická třída v průmyslových závodech. Výzkumná zpráva.* Praha, ÚFS ČSAV 1980.
- Gordon, L. A. — Klopov, E. V.: *Sociálny progress sovětského občestva i perspektivy razvitiya rabočego klassa.* Pracovní materiál pro mezinárodní konferenci v Sofii 1983.
- Gordon, L. A. — Nazimova, A. K.: *Proizvodstvennyj potěncial sovětského rabočego klassa: tenděncii i problemy razvitiya.* Voprosy filosofii 1980, č. 11.
- Hradecký, S.: *Vzdělání jako výrazný faktor rozvoje socialistické společnosti.* Nová Mysl 1983, č. 3.
- Hrůza, I.: *Vedoucí úloha dělnické třídy v socialistické společnosti a sociální určitost jejího subjektu.* Sociologický časopis 1983, č. 1.
- Kostin, A. A.: *Sociálno-kulturnyje charakteristiky rabočich-intělligentov.* Sociologičeskiye issledovanija 1980, č. 2.
- Kovacs, F.: *Těnděncii sblizenija v chodě evoljucii socialnoj struktury socialističeskogo občestva.* Pracovní materiál pro mezinárodní konferenci v Sofii 1983.
- Lötsch, M. — Morgenstern, W.: *Aktuální problémy zkoumání rozvoje dělnické třídy v NDR.* Sociologický časopis 1983, č. 1.
- Lux, J.: *Zaměstnanost v ČSSR v mezinárodním srovnání.* Statistika 1983, č. 8—9.
- Maier, A.: *Úloha socialistické výchovně vzdělávací soustavy při reprodukci a změnách sociální struktury.* Sociologický časopis 1982, č. 1.
- Malická, L.: *Některé poznatky o vztahu mezi prací, vzděláním a způsobem života.* Sociologický časopis 1980, č. 5.
- Metodika výzkumu třídní a sociální struktury CSSR 1978.* Praha, ÚFS ČSAV 1979.
- Morgenstern, W. — Parlitiz, M.: *Nacionalnyje i intěrnacionalnyje faktory razvitiya rabočego klassa socialističeskich stran.* Pracovní materiál pro mezinárodní konferenci v Sofii 1983.
- Rodiny, v nichž oba partneři mají základní vzdělání bez vyučení, z hlediska zvýšené potřeby péče společnosti.* Demografie 1983, č. 2.
- Sblizenije rabočego klassa i intělligencii.* Ischodnyj matěrial. Praha, ÚFS ČSAV 1981.
- Tesařová D. — Česáková D.: *Zdroje pracovních sil podle dosaženého vzdělání v roce 1980.* Statistika 1983, č. 4.
- Večerník J.: *Mobilitní aspekty reprodukce a rozvoje dělnické třídy.* Sociologický časopis 1983, č. 1.

Резюме

В. Кухаржова: Специфическое и общее в образовательно-квалификационном развитии рабочего класса в социалистической Чехословакии

Данная статья посвящена проблематике повышения образования рабочих и использованию в обществе образовательно-квалификационного потенциала рабочего класса в ЧССР по сравнению с другими социалистическими странами с учетом повышения экономического значения образования рабочих.

Процессы, связанные с научно-технической революцией, и связь НТР с главными направлениями построения социалистического общества, образуют общие рамки, в которых осуществляется культурно-образовательный рост рабочего класса в социалистических странах. Наряду с общими характеристиками развития образования рабочего класса, в странах, строящих социализм, имеется целый ряд национальных специфических черт. Эта специфика определяется как исходными социально-экономическими и социально-культурными условиями, так и современными и перспективными тенденциями и предпосылками общественно-экономического развития.

Автор анализирует связь внутриклассовой дифференциации в образовании рабочего класса. Она обращает внимание на то, что вследствие сложной социально-экономической детерминации образования нельзя глобально оценивать развитие образования рабочего класса — следует принимать во внимание дифференциацию в уровне образования и квалификации рабочих, частично отвечающий их отраслевой структуре и структуре их специализации. Однако постепенно, по мере дифференцированного внедрения новых научно-технических достижений в рабочий процесс, эта зависимость ослабевает.

Изменения в уровне образования и в структуре рабочего класса вызваны, в частности, вступлением в жизнь молодого поколения рабочих, достигшего более высокого уровня образования и квалификации, чем предшествующее поколение, а также ярко выраженным развитием образования и занятости женщин. Все эти процессы происходят в ЧССР в весьма специфическом темпе и специфическим способом, определяемыми динамикой социально-экономического развития.

В развитии образования рабочего класса в социалистическом обществе в настоящее время обнаруживаются многочисленные проблемы и противоречия, связанные прежде всего с использованием полученной квалификации. Вследствие и сейчас имеющих место дифференциаций в характере труда рабочих к квалификации рабочих предъявляются неодинаковые требования, что вызывает некоторые экономические и общественные проблемы и что отражается на индивидуальном сознании и позициях. В нынешних условиях эти проблемы требуют решения с учетом актуальных и перспективных связей. Основное внимание направляется на группы рабочих, находящихся на самых высоких и, наоборот, на самых низких уровнях в структуре образования.

Сопоставительные анализы показывают, что некоторые актуальные конкретные проблемы развития образования в ЧССР являются не столько выражением отличия этих процессов, происходящих в чехословацких условиях, сколько скорее специфическим проявлением общих тенденций, вытекающих из основных потребностей и целей социалистического общества. Постепенное выявление факторов, препятствующих общественному использованию растущего уровня образования и квалификации рабочего класса, открывает перспективы и показывает тенденции социального развития рабочего класса, связанные с образованием. Важный вклад в этом направлении вносят социологические исследования, раскрывающие, в частности, связь развития образования с повышением технологического уровня выполняемой рабочими работы, изменение социально-психологических связей этой работы — с заботой общества о воспитании и образовании рабочих в интересах их всестороннего общественного самоутверждения.

Summary

V. Kuchařová: The Specific and the General in the Educational and Qualification Development of the Working Class in Socialist Czechoslovakia

The paper is devoted to problems of the worker's cultural growth and to the social utilization of the educational and qualification potential of the working class in Czechoslovakia in comparison with other socialist countries, with special respect to the increasing economic relevance of the education of workers.

The common framework of the educational and cultural rise of the working class in socialist countries is formed by processes of the scientific and technological revolution and its connection with the main trends of building up a socialist society. Besides common characteristics of the educational development of the working class in countries building up socialism, there exists a number of specific national features. These specific features are determined by initial socio-economic and socio-cultural conditions on the one hand, and by present and prospective trends and preconditions of socio-economic development on the other.

The implications of intraclass educational differentiation of the working class are analyzed. It is pointed out that, in consequence of the complex social and economic determination of education, the educational development of the working class cannot be globally evaluated without taking into consideration the differentiation of the workers' educational and qualification level which partially corresponds to their branch structure. Gradually, however, this dependence is decreasing, hand in hand with the differentiated introduction of new scientific and technological knowledge into the workmen's labour.

At present, changes in the educational level and structure of the working class are called forth particularly by the coming of the young working-class generation whose educational and qualification level is higher than in the foregoing generations, and by a remarkable development of women's education and economic activity. In Czechoslovakia, all these processes now in progress are characterized by specific rates and ways determined by the dynamics of socio-economic development.

In the general trends of educational development of the working class in the socialist society, numerous problems and contradictions connected primarily with the utilization of the acquired qualification are at present coming to the fore. Owing to the surviving differences in the character of workmen's labour, uneven demands are made on the workmen's qualification; this calls forth certain economic and social problems and also projects itself into individual consciousness and attitudes. Under present conditions, these problems require a solution in both actual and prospective contexts. The main interest in this connection is focussed on groups of workers on the highest and, on the contrary, on the lowest levels of the educational structure.

Comparative analyses show some actual concrete problems of the educational development in Czechoslovakia to be a specific manifestation of general tendencies ensuing from the basic needs and goals of socialist society, rather than an expression of the distinctness of these processes under Czechoslovak conditions. The gradually acquired knowledge of intervening factors in the social utilization of the rising educational and qualification level of the working class brings to light prospects and tendencies of the social development of the working class in connection with education. Sociological research revealing particularly the close relation of educational development to the rising technological level of workmen's labour as well as to the changes in its socio-psychological implications and to the society's care of the workers' education in the intentions of their manysided social usefulness represents a substantial contribution in this respect.